

AMELÎ SORUMLULUĞA ETKİSİ AÇISINDAN İSTİTÂAT

Ali Kumaş

Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Ü. İlahiyat F., İslam Hukuku

Öz: Kişinin sorumluluğunun hem dünyevi hem de uhrevi sonuçları bulunmaktadır. Bu sorumluluğun net bir şekilde bilinmesi dünya ve ahirette mutluluğa ulaşmayı temin etme noktasında gereklidir. Bu açıdan ameli sorumlulukta nesnel ölçütlerin varlığı önem arz etmektedir. Söz konusu bu ölçütler “Kişide fiili gerçekleştirmek için gerekli olan organların bulunması, organizmasında o fiile ilişkin yeteneğinin olması ve fiilin gerçekleştirilmesini önleyen engellerin bulunmaması” anlamına gelen istitâat kavramıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda istitâat, çeşitli açılardan taksime tabi tutulmuş, özellikle bir işin kolayca yapılmasını temin etme sadedinde, Hanefi doktrininde müyessire ve mümekkinine şeklinde bir ayırıma tabi tutulmuştur. İstitâatin şartları ve sonuç olarak da ameli sorumlulukta nesnel ölçütler; a) Mükellefin yeterli bünyeye sahip olması, b) Fiilin, mükellef tarafından tasavvur edilebilecek bir mahiyette olması, c) Teklifin mükellefin fiilinin gerçekleştirebileceği bir alanla ilgili olması, d) Yapılacak iş, âletle yapılan bir iş ise âletin bulunması olmak üzere dört maddede ifade edilmiştir. Bu dört şartın, sorumluluktaki tezahürlerinin örnekleri ve sonuçları çeşitli açılardan ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İstitâat, sorumluluk, istitâat-i müyessire, istitâat-i mümekkinine

İstitaat (Capability) in Term of Impact Operational Responsibility

Abstract: The responsibility of person has temporal and eternal results. To know this responsibility clearly is necessary to acquire the felicity in this world and the hereafter. Objective criterions, therefore, are essential in this regard. Such criterions are determined by the concept of istitâ'ah (capability) which means “A person’s standing off from obstacles that impeding him to achieve an act and his organs being healthy and having facility in practicing that act.” Thus, the concept of istitâ'ah was divided into several points of view. Especially in the context of obtaining to make something it was divided to muyassarah (facilitator) and mumakkinah (standard) in the Hanafi school of law. The conditions of istitâ'ah and thereupon objective criterions in the operational responsibility were indicated in four parts: a) Liable person should have adequate quality, b) the act should be in the nature that can be imagined by the liable person, c) the responsibility should be in a field that the act of liable person can occur, d) if the act is fulfilled by a tool, the tool should be existed. This article focused on the role and results of these four conditions regarding the responsibility by dealing with legal examples.

Keywords: İstitâ'ah (capability), responsibility, capability in muyassarah (facilitator) and capability in mumakkinah (standard)

الاستطاعة من حيث تأثيرها المسؤولية العملية

الخلاصة: إن مسؤولية الشخص لديها نتائج الزمنية والأبدية. معرفة هذه المسؤولية بوضوح ضرورية للحصول على السعادة في الدنيا والآخرة. يعرف معيار المسؤولية بواسطة الاستطاعة التي تعني " سلامة الأسباب و الآلات او صحة الجواريح و ارتفاع الموانع" وهكذا، فإن مفهوم الاستطاعة تم تقسيمها الى عدة وجهات النظر. وخاصة في الحصول على اليسر زيادة تم تقسيمها إلى الميسرة و الممكنة في المذهب الحنفي و للاستطاعة أربعة شروط: نية مخصوصة للفاعل وتصور للفعل ومادة قابلة للتأثير وآلة إن كان الفعل ألياً كالكتابة ويضاده العجز وهو ألا يجد أحد هذه الأربعة فصاعداً. تركز هذه المقالة على دور و نتائج هذه الشروط الأربعة بشأن المسؤولية من خلال التعامل مع الامثلة. **الكلمات المفتاحية:** الاستطاعة، والمسؤولية، الاستطاعة الميسرة، الاستطاعة الممكنة.

GİRİŞ

Ameli sorumluluğun temel prensiplerini Kur'an ve Sünnet'in oluşturduğu konusunda şüphe bulunmamaktadır. Bundan dolayı nasslar, fıkıhın asli kaynaklarının başında yer almaktadır. Kıyas delili de, ortak illet vasıtasıyla nassların etki alanını genişletmektedir. Bu makalede, âyet ve hadislerden hareketle, sorumluluğun teşekkülünde ortak ve akılla kavranabilecek birtakım ölçütlerin varlığı ve neler olduğu, aynı zamanda söz konusu bu ölçütlerin fıkıh ilmindeki tezahürleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Başka bir açıdan konuya yaklaşıldığı zaman şöyle bir açıklama yapmak mümkün gözükmemektedir: Umumi olan emirlerin uygulama imkânı her bir mükellef için farklı olabilmektedir. Örneğin "Namaz kılınız!" emri, öncelikli olarak bütün insanların namaz kılma emriyle muhatap olduklarını akla getirmektedir. Fakat bu umumi emri tahsis eden nasslara bakıldığı zaman bu emrin akıllı varlıklar için kesin bir bağlayıcılık özelliği taşıdığı görülürken, akıl hastalarına bir sorumluluk yüklemeyi anlaşılmaktadır. İşte "Ameli Sorumluluğa Etkisi Açısından İstitâat" çalışmasıyla, aynı zamanda her bir mükellef için sorumluluğun oluşabilmesi için gerekli olan şartların ne olduğu hususu "istitâatin şartları" başlığı altında tespit edilmeye çalışılmıştır.

I. İstitâat

"İstitâat" kelimesi, Arapça'da "طاع" fiilinin istif'âl bâbından masdarı olup, sözlükte, "kuvvet, kudret, tâkat, güç yetirmek" anlamları

rına gelmektedir.¹ İstîtâatin zıttı âcizliktir.² Bu kelime Arapça'da "عَجَز" kelimesiyle ifade edilmekte olup, sözlük manası "zayıf olmak"tır. Örfte bir fiili yapmaya güç yetirememesi anlamında kullanılmaktadır.³

Fıkıhta istîtâatin tanımı şu şekilde yapılmaktadır: "Kişide fiili gerçekleştirmek için gerekli olan organların bulunması, organizmasında o fiile ilişkin yeteneğinin olması ve fiilin gerçekleştirilmesini önleyen engellerin bulunmamasıdır."⁴ Fıkıh kaynaklarında bu kavram yerine "kudret" kelimesi de kullanılmaktadır.⁵

Kur'an'da istîtâat kavramı fiil kalıbında kırk iki yerde geçmekte ve genel olarak da bu ayetlerde insanın nisbi bir istîtâate sahip olduğu anlatılmaktadır. Bazı ayetlerde insanın ilâhi emirleri yerine getirme gücüne sahip kılındığına ve bunu gerçekleştirmek için gücünü sarfetmesi gerektiğine değinilmekte, bazılarında ise onun her işi, özellikle de beşeri sınırları aşan fiilleri yapma gücünün bulunmadığına dikkat çekilmektedir.⁶ Hadislerde ise istîtâat mas-

-
- 1 Muhammed Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "t-v-'a" maddesi, IX, Dâru sâdır, Beyrut, 2000, 159; es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, "t-v-'a" maddesi, Dâru'r-reşâd, Kahire, ts., 29-30; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs*, "t-v-'a" maddesi, thk. Ali Şîrî, XI, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1994, 329; Yusuf Şevki Yavuz, *İstîtâat*, DİA, XXIII, İstanbul, 2001, 399.
 - 2 ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "t-v-'a" maddesi, XI, 329.
 - 3 Ebû Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, *Mu'cemu'l-mekâyis fi'l-luğa*, "t-v-'a" maddesi, thk. Şihabuddin Ebû 'Amr, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1994, 739; Sa'düddin Mesud b. Ömer et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman 'Umeyrâ, II, 'Alemlü'l-kütüb, Beyrut, 1989, 361; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "t-v-'a" maddesi, VIII, 89.
 - 4 Bu tanım kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır: "Selâmetü'l-esbâb ve'l-âlât veya "sıhhatü'l-cevârih ve'rtifâ'u'l-mevâni". Alâeddin Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâi' u-sanâi' fi tertîbi's-Şerâi'*, thk. Muhammed Halebi, II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2000, 121.
 - 5 Ebu'l-Metâli İmâmu'l-Haremeyn Rûkneddin el-Cüveynî, *Kitâbü't-telhis fi usûli'l-fıkh*, II, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, ts., 218; Şemsüleimme es-Serahsi, *Usûlü's-Serahsi*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, I, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1973, 65-71.
 - 6 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire, 1999, 430-431; Yavuz, *İstîtâat*, DİA, XXIII, 399.

darından türeyen fiil kalıpları kullanılarak insanın belli işleri yapmaya muktedir kılındığı ifade edilmektedir.⁷

II. İstitâatin Çeşitleri

İstitâate farklı şekillerde bakılarak değişik taksimler yapılmıştır. Bu taksimler aşağıda genel hatlarıyla takdim edilmiştir. Bunların üzerine terettüp eden hükümler ilgili başlıklar altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

A. Emredilen İşin Kolayca Yapılıp Yapılamaması Bakımından İstitâat

Hanefî usulcülere, edâ konusundaki yaklaşım ve tasnifleriyle bağlantılı olarak mükellef olmak için şart olan istitâati, *mümekkine* ve *müyessire* olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. Bu ayırım, özellikle malî nitelikli ibadetler ifa edilmediğinde, yükümlülüğün hangi durumlarda zimmette devam ettiğine dair Hanefî mezhebinin görüşünü temellendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece bu taksimle mükelleflere artı bir kolaylık sağlama amaçlanmaktadır. Çünkü malın, canın yongası olması sebebiyle de, insanların çoğuna göre malî ibadetleri ifa etmek, bedeni ibadetlere oranla daha zor bir boyut kazanabilmekte ve müyessir istitâat özellikle malî farzlarda bir gereklilik arz etmektedir.⁸

a. İstitâat-i Mümekkine

Mükellefe emredildiği fiili meşakkât olmaksızın yapmaya imkân sağlayan, fakat fazla bir kolaylık temin etmeyen istitâattir.⁹ Buna

⁷ A. J. Wensinck ve diğerleri, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*, IV, Mektebetü Brill, Leiden, 1936-1969, 39-42; Yavuz, "İstitâat", DİA, XXIII, 399.

⁸ Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an Usûli Fahru'l-İslâm el-Pezdevî*, I, thk. Muhammed el-Mu'tesim Billâh el-Bağdâdî, Dâru'l-kitâbi'l-'arabiyye, Beyrut, 1994, 425; Seyyid Bey, *Usûlü Fıkıh Dersleri*, II, Matbaa-i Hukukiyeye, İstanbul, 1910, 75; "İstitâat", *el-Mevsû'atü'l-fikhuyye*, III, Dâru Safve, Kuveyt, 1993, 332.

⁹ el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 173; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 74.

mutlak istitâat de denir. Buna göre ayağı olmayanın yürüyememesi, düşmanın hapsedtiği kişinin hacedememesi gibi durumlarda âletlerin (organların) ve sebeplerin selamette olmaması ve engellerin bulunması halleri dikkate alınarak mükellefiyette kolaylaştırmalara gidilmektedir.¹⁰

Bu tür istitâatin önemi şudur: Sorumluk mükellef üzerinde tahakkuk ettikten sonra bu istitâatin kalkması, farz olarak tahakkuk eden fiili borç olmaktan düşürmez. Farzı vakti dışında ifa ederken de bu şartın bulunması zaruri değildir. Onun şart koşulması teklifin oluşması sırasındadır.¹¹ Meselâ namaz, istitâat-i mümekkinine ile vacib olsa ve daha sonra bu istitâat ortadan kalksa, bundan evvelki kazaya kalmış namazlar o kişi üzerinde borç olarak kalmaya devam eder. Hac, fitır sadakası ve nikâh da böyledir. Nikâhtan sonra şahitler vefat etseler de nikâh bozulmuş olmaz. Namaz gibi bedeni ve zekât gibi malî ibadetler bu şart bulunmaksızın farz olmaz. Çünkü şart bulunmadıkça kendisi için şart koşulan (meşrut) da bulunmaz.¹² Görüldüğü gibi istitâat-i mümekkinine insanın, kudretini aşan teklif ile sorumlu olmaması açısından önem arz etmektedir.¹³

b. İstitâat-i Müyessire

Mükellefe, emredildiği fiili kolay bir şekilde yapabilmeye imkân tanıyan yüksek derecedeki kuvvettir.¹⁴ Buna kâmil istitâat de denir. Bu istitâat, bedeni ibadetlere oranla daha zor yerine getirilen malî ibadetlerin illeti hükmündedir. Çünkü illetin ortadan kalkmasıyla illetin kendisine bağlandığı hüküm de ortadan kalkmaktadır.

¹⁰ Şakir el-Hanbelî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmiyye*, Güven Matbaacılık, İstanbul, 86; "İstitâat", Mv.F, III, 332.

¹¹ Seyyid Bey, *Usûl*, II, 76; "İstitâat", Mv.F, III, 332.

¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967, 60.

¹³ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, 197; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 74.

¹⁴ el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 197; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 74; Bilmen, *Kamus*, I, 60.

Zekâtın, öşrün ve haracın farziyeti böyledir.¹⁵ Örneğin kendisinden öşür verilmesi gereken mahsul doğal bir afet sonucu telef olsa, farz olan onda birlik oran zimmetten düşer. Namazda olduğu gibi bir kere farz hükmü tahakkuk ettikten sonra sonuna kadar, hatta ahirette de sorumluluğun devam etmesi söz konusu değildir. Şayet mal telef olduktan sonra belirlenen miktar ödenmeye devam etseydi kolaylık yerine zorluk gelecek, mükellef büyük sıkıntılar içine düşebilecekti. Haraç vergisindeki kolaylık ise bu verginin ziraata ve gelişmeye açık olan bir araziden alınması dolayısıyladır. Eğer toprak ürün vermeye uygun değilse ondan vergi de verilmez.¹⁶

Kefâretler de istitâat-i müyessire ile farz olmuştur. Meselâ mükellef yemin kefâretinde, köle azad etme, fakirleri giydirme ve yedirme ile üç gün oruç tutma arasında malî güç ve kuvvete göre muhayyer bırakılmıştır.¹⁷ Bu da kişiye bir kolaylık sağlamaktadır. Şayet mükellef muhayyer bırakılmasaydı, farz tek seçenekten ibaret olacak ve haliyle bir zorluk söz konusu olacaktı. Fıtır sadakasında da farklı ürünlerden sadakanın verilebiliyor olması sebebiyle bir kolaylık göze çarpmaktadır. Fakat burada istitâat-i müyessire değil mümekkine geçerli olmaktadır. Çünkü fıtır sadakasındaki yarım sa'¹⁸ buğday, bir sa' arpa ve hurma arasındaki tercih hakkı kolaylık değil tekid ifade etmek içindir. Bu, öğretmenin öğrencisine söylediği "Bu gece ya Kur'an'ın dörtte birini veya falanca kitabı okumadan ya da şu hususları yazmadan uyuyamazsın." sözüne benzemektedir. Görüldüğü gibi bu ifade öğrencinin geceleyin çalışmasını gerektiren, onu yorgunluğa iten bir cümledir. Yoksa bu bir kolaylık değildir. Ayrıca fitrede muhayyer bırakılan seçenekler arasında külfet ve değer bakımından yakınlık vardır. Hâlbuki kefâretin seçeneklerinde külfet ve değer bakımından farklılıklar söz

¹⁵ Seyyid Bey, *Usûl*, II, 75; "İstitâat", Mv.F, III, 332.

¹⁶ el-Hanbeli, *Usûl*, 87.

¹⁷ Mâide, 5/89.

¹⁸ Hanefî mezhebine göre 1 sa' 3,25 kg. diğer mezheplere göre 2,04 kg. kaddır. (Geniş bilgi için bk. Ali Cuma Muhammed, *el-Mekâyil ve'l-mevâzinü's-şer'îyye*, el-Kudüs li'l-i'lâni ve'n-neşri ve't-tesvîk, Kahire, 2001, 37)

konusudur. Kefâretlerde istitâat-i müyessirenin varlığının diğer bir delili de, mükellefin kefâret yükümlülüğü ile karşı karşıya kaldığı sırada ilk seçenekte zikredilen köle azad etme şartını yerine getirmeye istitâatsiz olması durumunda oruç tutabilmesidir. Hâlbuki ilerde köle azad etme istitâatinin oluşmasına ihtimal bulunmaktadır. Yani süreklilik ifade eden bir istitâatsizlik söz konusu değildir. Dikkat edilirse kefâretlerdeki istitâat-i müyessire, seçenekler arasındaki muhayyerlikte olmaktadır. Zekâtta istitâat-i müyessire ise malın helak olmasından sonra zekâtın vücubiyetinin düşmesi ile olmaktadır. Ayrıca zekât malının kişinin kendisi tarafından telef edilmesi durumunda zekât borcu düşmemekte, kefârette ise malın harcanması durumunda muhayyerlik geçerli olmaktadır.¹⁹

Konuyla ilgili bir kolaylaştırma da müflisin borcunu ifa etmesi sırasında söz konusu olmaktadır. İflas edene, borcunu istitâat-i müyessire çerçevesinde ödemeye zorlamak gerekir. Buna göre hâkim, bu durumda olan kimsenin mallarını satıp borçlular arasında taksim edince bu kimseye meskeni, durumuna göre yiyecek ve giyeceği bırakılır. Şayet istitâat-i mümekkineye göre hareket edilseydi bu kolaylık sağlanmazdı. Fakat istitâat-i müyessireye göre hareket edildiği için böyle bir kolaylık sağlanmaktadır.²⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki; her iki istitâat de vücüb-i edânın* şartı olup istitâat-i müyessirede bir nevi illiyet vasfı bulunmaktadır. İletinin ortadan kalkması, illetinin kendisine bağlandığı hükmün ortadan kalkmasını gerekli kılmaktadır. Haliyle istitâat-i müyessire ile farz olan bir iş, bu istitâatin ortadan kalkması ile zimmetten düşmektedir. Nisab miktarının düşmesi ile zekât farziyetinin he-

¹⁹ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 431-433.

²⁰ el-Hanbelî, *Usûl*, 87.

* Vücüb-i edâ, bir kişinin zimmetinin, onu meşgul eden işten boşaltılmasının, yani emredilen fiilin edâ edilmesinin vâcib olmasıdır. Diğer bir ifadeyle edâ vasıtasıyla zimmetin vâcibden boşaltılmasının gerekliliği demektir. (Geniş bilgi için bk. Ali Kumaş, *Fıkıhta İstitâat Kavramı ve Tezahürleri*, 2005, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 34).

men düşmesi buna örnektir. Şayet bu borç düşmeseydi, sağlanmaya çalışılan kolaylık zorluğa dönüşecekti.²¹

Burada önemli bir hususun daha zikredilmesi gerekmektedir: Nisabın düşmesi sonucunda zekât borcunun zimmetten düşmesi için, zekât malının, bir kusur ve ölçüyü aşan bir tasarruf olmaksızın telef veya ziyanının gerçekleşmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, yani kusur ve ölçüyü aşan bir tasarruf, diğer bir ifadeyle itlâf ve istihlâk neticesinde bu borç düşmemektedir. Çünkü itlâf ve istihlâk taksir, yani bir kusurdur. Taksir ise kolaylığa sebep olmamaktadır.²²

Bütün bu açıklamalardan sonra bu iki istitâat arasında şu farkların zikredilmesi mümkündür:

1) İstitâat-i mümekkinine mutlak olarak bedeni ve malî farzların vücûbiyeti, istitâat-i müyessire ise bazı malî farzlar için şarttır.²³

2) Mükellefin zimmetinde farzın devam etmesi için istitâat-i mümekkinenin devam etmesi şart değildir. Fakat istitâat-i müyessirede farzın zimmette devam etmesi için istitâatin de devam etmesi şarttır.²⁴

Bu farkların söz konusu olduğu şöyle bir örnek vermek mümkündür: Hac yapmak isteyen kişi, gerekli olan azık, hacca götüreceği taşıt ve sefer için lazım olan nafakayı bulundurursa, bu kimseye hac, istitâat-i mümekkinine ile farz olmaktadır. Şayet bu kişinin azığı ve taşıtı telef olsa ve dolayısıyla da istitâat-i mümekkinisini kaybetse, haccın farziyeti üzerinden düşmemekte, aksine borç olarak zimmetinde devam etmektedir. Çünkü istitâat-i mümekkinede şartın devam etmesi gerekmemektedir. Ayrıca fitır sadakasında nisabın devam etme şartının bulunmaması da buna

²¹ Bilmen, *Kamus*, I, 60; el-Hanbelî, *Usûl*, 89; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 75.

²² Bilmen, *Kamus*, I, 61.

²³ el-Hanbelî, *Usûl*, 88; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 74.

²⁴ el-Hanbelî, *Usûl*, 88; Seyyid Bey, *Usûl*, II, 74, 76.

örnek teşkil etmektedir. Bu şartların bir defa tahakkuk etmesi maksadın hâsıl olması için yeterli olmaktadır.²⁵

B. Başkasına İhtiyaç Duyup Duymaması Bakımından İstitâat

Fıkıh âlimleri istitâati, kişinin bir fiile kendi başına güç yetirip yetirememesi bakımından iki kısma ayırmakta ve bunun üzerine de çeşitli hükümler terettüp ettirmektedirler:

a. İstitâat bi'n-nefs (Kendi Başına Güç Yetirebilmek)

Mükellefin başkasına ihtiyaç duymaksızın kendi başına sorumlulu tutulduğu işi yerine getirebilmesine istitâat bi'n-nefs denir. Örneğin bir kimsenin başkasının yardımına ihtiyaç duymadan Cuma namazına gitmesi bu çeşit istitâattir.²⁶

b. İstitâat bi'l-gayr (Başkasının Yardımıyla Güç Yetirebilmek)

Mükellefin, başkasının yardımına ihtiyaç duyarak muhatap olduğu sorumluluğu yerine getirebilmesidir. Bu tür istitâatin gerçekleşmesi konusunda fakihler ihtilâf etmişlerdir: Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) göre, istitâat bi'l-gayra sahip olan kimse âciz ve güç yetiremeyendir. Çünkü kişi, başkasının güç yetirmesi ile değil kendisinin güç yetirmesi ile mükellef olur. Fakat Ebû Hanife bundan oğul ve hizmetçi gibi kendisine yardım etmesi zorunlu olan kişiler ile kendisine başa kakmaksızın yardım edecek olan hanımı istisna etmiştir.²⁷ Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî mezhepleri ile Hanefiler'den Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre mükellef bu tür istitâatin gerektirdiği teklifle yükümlüdür. Çünkü başkasının yardımı ile edâya güç yetirebilmek, kendi başına edâya

²⁵ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 425; el-Hanbelî, *Usûl*, 88-89.

²⁶ Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtar*, thk. Halit Abdurrahman el-'Akk, I, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998, 109.

²⁷ "İstitâat", Mv.F, III, 332.

güç yetirebilmek gibidir. Bundan dolayı Ebû Hanife'ye göre, bir kimse, kendisine zorunlu hizmet etmek zorunda olmayan bir kişinin desteği ile güç yetirmesi sebebiyle mükellef olmamakta, ama onun dışındaki fıkıh âlimlerine göre bu kişi mükellef olmaktadır. Çünkü onlara göre kişi başkasının organının kendisine imkân vermesiyle mükellef olabilmektedir.²⁸

C. Gerçekleşme Zamanına Göre İstitâat

İstitâatin iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi fiilden önce olup sebeplerin ve âlet hükmünde olan organların noksan olmamasını ifade etmektedir. Diğeri de fiil anında olan ve fiilin gerçekleştirilmesini sağlayan güçtür. Bu açıdan fakihler istitâati iki kısma ayırmışlardır:

a. Sahih İstitâat

Fiilden önce bulunup organların ve sebeplerin selamette olmasını ifade eden, insanın kendisi ile istediği fiili meydana getirmeye zemin hazırlayan istitâattir.²⁹ Örneğin hac için gerekli olan bineğin, yiyeceğin bulunması ve bedenin sağlıklı olması sahih istitâati oluşturmakta olup haccın farz olması, hacca gitmeden önce bunların mevcudiyetine bağlıdır.

b. Hakikî İstitâat

Fiilin gerçekleştirilmesini sağlayan tam bir istitâat olup Eş'arî ve Mâtürîdiyye'ye göre fiile bitişik³⁰, Mu'tezile'ye göre fiilden önce

²⁸ Kemaleddin Muhammed b. Abulvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1995, 128.

²⁹ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan Dâvudî, Dâru'l-kalem, Dımaşk, ts., 530; Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhati'l-fünûn*, (Ahmed Hasan'ın Hâşiyesi ile basılmıştır.), III, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1998, 155.

³⁰ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 409-410.

bulunur.³¹ Cehmiyye'ye göre ise böyle bir istîtâat yoktur.³² Sünnî kelâmcılara göre bu güç, Allah'ın ayrı ayrı her fiil için kulda yarattığı arazdan ibarettir. Fiil için gerekli olan sahih istîtâate sahip olsa da, bundan mahrum bulunan insanın fiil işlemesi imkânsızdır. Fiilin asıl illeti ve vazgeçilmez şartı bu kuvvettir.³³

Bu istîtâat fiil ile beraber yaratılmakta, teklif ise bundan önce gerçekleşmektedir. Bu durum sanki söz konusu güç olmadan teklifin gerçekleştiği sonucunu doğurmaktadır. Fakat teklif kullara yöneltildiği zaman ve fiilin yapılacağı vakit hakiki istîtâatin de mevcut olduğu düşünölmektedir. Kullara teklif sırasında bu kudretin bulunmaması teklifin sıhhatine engel değildir.³⁴

D. Gerçekleştiği Mahalle Göre İstîtâat

Yükümlölükler yerine getirilirken farklı mahaller kullanılmaktadır. Beden, mal veya beden ile malın beraber kullanılmasıyla ibadetler yerine getirilebilmektedir. Bunun yanında hukuk ve emniyet açısından da istîtâat söz konusu olabilmektedir. Buna göre istîtâati dört kısımda ele almak mümkündür:

a. Malî İstîtâat

Kişinin, malî yükümlölüklerini yerine getirebilmesi için gerekli olan mal varlığının bulunmasıdır. Malî istîtâatin bulunduğu alanları iki maddede ele almak mümkündür:

³¹ Ebü Mansür Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. ve nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, Ankara, 2003, 419.

³² Nureddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2000, 129.

³³ el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 410; et-Tehânevî, *Keşşâf*, III, 155; Yavuz, "İstîtâat", DİA, XXIII, 399.

³⁴ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 410.

1) Zekât, fitr sadakası, hedy kurbanı, nafaka, cizye, malî kefaletler, malî nezir, mal ile kefalet gibi sadece malî görevlerin ifasında söz konusu olan istitâat.³⁵

2) Abdest almak için su, namaz kılmak için avret mahallini kapatacak elbiseyi piyasa fiyatıyla bulmaya güç yetirmek örneklerinde olduğu gibi kendilerini ifa etmek malî bir bedele bağlı olan sorumluluklarda söz konusu olan istitâate mâlî istitâat denir.³⁶

b. Bedeni İstîtâat

Beden ile yapılan görevlerin farz kılınmasında şart koşulan yeterliliklerdir. Kâmil manada namazı edâ edebilmek için ayakta durabilmek, rükû ve secdeye gidebilmek, cihad etmek için beden tam ve sağlam olmak, oruç tutmak için beden güçlü olmak bedeni istitâatin örneklerindedir.³⁷

c. Emnî İstîtâat

Herhangi bir ibadeti edâ etmek için can güvenliğinin olması ve ayrıca kadın için hacda kendisine eşlik edecek akıllı, baliğ bir mahreminin bulunması emnî istitâatin örneklerindedir.³⁸

d. Şerî İstîtâat

Bir konuda şerî yasağın bulunması sebebi ile o fiilin eda edilememesidir. Buna göre bir konuda şerî yasak bulunuyorsa burada şerî istitâatsizlikten bahsetmemiz mümkündür. Buna hayız ve

³⁵ "İstîtâat", Mv.F, III, 331.

³⁶ "İstîtâat", Mv.F, III, 331.

³⁷ "İstîtâat", Mv.F, III, 331.

³⁸ Vehbe Zühaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü*, III, Dâru'l-fikr, Dımaşk, 1997, 208.

nifasının namaz kılamaması ve oruç tutamaması örnek olarak verilebilir.³⁹

III. İstîtâatin Şartları

Umumi olan emirlerin muhataplarının kim olduğu noktasında istîtâat meselesi önem arz etmektedir. Çünkü birtakım şartları ve özellikleri taşımayan kimseler, söz konusu bu umumi emirlerin kapsamı içine girmemektedirler. Bu açıdan istîtâatin ne olduğu sorusunun cevabını yukarıda verdikten sonra, istîtâatin ne zaman mükellef için gerçekleşeceği, hangi şartların bulunması gerektiği meselesi de konumuz açısından mühimdir. O halde istîtâatin gerçekleşebilmesi için şu dört şartın varlığından bahsetmemiz mümkündür:

1) Mükellefin, yükümlülüğü yerine getirebilecek ölçüde akıl ve beden sağlığına sahip olması gerekir. Dolayısıyla akli eksiklik sebebiyle akıl hastalarının ve akli gerekli seviyeye ulaşmaması sebebiyle küçüklerin istîtâatleri gerçekleşmemektedir.⁴⁰ Bedeni eksiklik sebebiyle de teklif konusu olan fiili yerine getirmek için bünyedeki organların eksik veya mükellefiyeti yerine getiremeyecek derecede zayıf veya hasta olması söz konusu olmaktadır. Örneğin kolu olmayanın abdest için kolunu yıkaması, ayakları olmayanın namaz için kıyam farzını yerine getirmesi, gücü, kuvveti ve sağlığı bulunmayanın Cuma namazına gitmesi için istîtâatleri oluşmamaktadır.⁴¹

2) Fiilin, mükellef tarafından tasavvur edilebilecek bir mahiyette olması gerekir. Bu durum mükellefin teklif edildiği hitabı anlaması ve bunun gereğini yerine getirmesi için şarttır. Şayet bu durum gerekli olmasaydı, gerçekleştirilmesi imkânsız bir durum ortaya çıkacaktı. Çünkü teklif, imtisal kastı ile fiilin yapılmasını ister. Bu

³⁹ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1996, 150.

⁴⁰ Sa‘düddîn Mesûd b. Ömer et-Taftâzânî, *et-Telvîh ve’t-Tavzîh*, II, Mekteb-i sanâyi‘ Matbaası, İstanbul, 1892, 736-738; el-Kâsânî, *Bedâi‘*, II, 141-142.

⁴¹ Abdurahman el-Cezîrî, *Kitâbu’l-fikh ‘ale’l-mezâhibi’l-erba‘a*, I, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1999, 325-330.

da âdet gereği ve şer‘an emri anlamayan kimse için imkânsızdır.⁴² Örneğin iki zittı aynı anda yapmak şeklindeki bir sorumluluk, mükellefin tasavvuru haricinde olduğu için yapılması mümkün değildir.⁴³

3) Mükellefin, teklif edildiği emri kendi iradesiyle yerine getirebilecek durumda olması gerekir. Diğer bir ifadeyle teklifin, kişinin tek başına irade etmesiyle gerçekleştirilebilmesi gerekir.⁴⁴ Bu madde ikinci madde ile yakın münasebet halindedir. Çünkü ikisinde de mükellef için dış âlemdeki bir fiili yapmaktan âciz kalma durumu söz konusudur. Fakat burada, teklifin gerçekleşmesi insanın tasavvuru dışında değildir. Örneğin, kişinin başkasının namaz kılması ve herhangi bir şeyi yaratmasıyla sorumlu tutulması iradesini aşan bir tekliftir. Bundan dolayı da bu şekildeki teklifler karşısında istitâat gerçekleşmemektedir.

4) Yapılacak iş, âletle yapılan bir iş ise âletin bulunması gerekir.⁴⁵ Örneğin, yazı yazmak için kalemin bulunması zorunludur. Fıkıh kaynaklarında abdest almak isteyen kimsenin su bulamaması, hacca gidecek olan kimsenin taşıt bulamaması âletin bulunmamasına örnek teşkil etmektedir.

İşte bu dört şart, istitâatin gerçekleşmesi, dolayısıyla kişinin mükellef olması için gereklidir. Mükellef bu şartlardan birini kaybettiği zaman “âciz” duruma düşmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla bu durumda olan kimse için ameli sorumluluk söz konusu olmamaktadır.

Râfiziler’den Hişam b. el-Hakem (ö. 199/815) ve taraftarları istitâat için sağlıklı olmayı, engellerden uzak bulunmayı, işi yapmak

⁴² Ebu’l-Bekâ Eyyub b. Musa el-Hüseynî, *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri, Müessesetü’r-risâle, Suriye, 1993, 108; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hakkı min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Şa‘ban Muhammed İsmail, I, Dâru’s-selâm, Kahire, 1998, 65.

⁴³ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman, el-Aşkar, I, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1997, 162.

⁴⁴ Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 108.

⁴⁵ Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, 108.

⁴⁶ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 530.

için yeterli zamana sahip olmayı; bir işi yapmak için gerekli olan âlet ve edevatin, fiilin kendisi için gerçekleştiği sebebin bulunmasını şart koşmaktadırlar. Râfiziler'e göre bütün bunlar bir arada bulununca istitâat gerçekleşmiş olmaktadır. İlk dört maddede zikredilen şartlar fiilden önce bulunmakta, fiil esnasında meydana gelen istitâat ise sebep olmaktadır. İşte fiil de bu sebebin var olmasıyla gerçekleşmektedir. Bu sebep bulununca ve Allah bunu meydana getirince fiil farz olmakta, aksi takdirde farz olmamaktadır.⁴⁷

Çoğunluğun ve Râfiziler'in şartları dikkatle incelendiği zaman, "sebeb" haricinde bu şartların arasında farklı ifadelendirme dışında önemli farklılıkların olmadığı görülmektedir. Râfiziler'in ileri sürdüğü sebep şartı ise mükellefiyet konusunda ciddi farklılaşmaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermemektedir. Engellerden uzak olmak ve işi yapmak için yeterli zamana sahip olmak da cumhurun şartlarıyla farklılık arzetmektedir. Bunun sonuçları ikrâhta ve vaktin son anında namaz kılma yeterliliğine sahip olan kimselerde ortaya çıkmaktadır.

İstitâatin şartları olarak saymış olduğumuz bu dört şarttan birisinin bulunmaması durumunda kişinin âciz olacağı ve dolayısıyla sorumluluğun gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmaktadır. İstitâatin şartlarından birinin veya birkaçının insanın kapasitesini zorlayan bir zorluk ile temin edilmesi halinde sorumluluğun nasıl etkileneceği meselesi de büyük önem arzetmektedir. Çalışmamızda bu durum, "istitâatin zedelenmesi" kavramıyla ifade edilmiş olup hükümleri ilgili başlık altında ele alınmıştır.

IV. İstitâatin Ortadan Kalkması

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için istitâatin kalkmasına sebep olan bir iki örnek üzerinde durulmasında fayda bulunmaktadır:

⁴⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, I, el-Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut, 1990, 116-117.

A. Küçüklük

Fıkıh kaynaklarında küçüklük kavramıyla, ergenlik çağına henüz girmemiş olan çocuklar kastedilmektedir. Temyiz çağına ulaşmamış olan küçüklerin sorumluluklarının bulunmadığı konusunda fıkıh âlimleri arasında ittifak, temyiz çağındaki küçükler konusunda ise birtakım görüş farklılıkları bulunmaktadır.⁴⁸ Konumuz açısından, küçüklerin istitâatlerinin oluşup oluşmadığı, dolayısıyla ameli sorumluluklarının bulunup bulunmadığı önem arz etmektedir. Cumhura göre küçüklük döneminde istitâat oluşmamaktadır.⁴⁹ Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre mümeyyiz küçük için istitâat, gerçekleşebilme imkânına sahiptir. Fakat bir alışma süreci gibi takım maslahatlar yüzünden mükellefiyet ertelenmektedir.⁵⁰ Mu'tezile mezhebine göre ise istitâat, mümeyyiz küçük için gerçekleşebilmekte ve bunun sonucunda mükellefiyet de oluşabilmektedir.⁵¹

Mâlikî mezhebi içerisindeki bazı farklılıklar istisna edilecek olursa, bütün mezheplere göre küçükler, verdikleri zararları tazmin etmek zorundadırlar. Bunun sonucunda, istitâatleri olmayan kimselerin sanki mükellef tutulması durumu ortaya çıkmaktadır. Fakat küçüklerin verdikleri zararların tazmin ettirilmesi bir teklif değildir. Bu durum, hayvanların bir şeyi telef etmeleri sebebiyle zararın sahibine tazmin ettirilmesi gibi hükümlerin sebeplerine bağlanması kabilinden bir tazmin şeklidir. Bir başka ifadeyle bu, teklifi hüküm değil, vaz'î hükümdür. Vaz'î hükümlerde de istitâat aranmayabilir. Zaten bundan dolayıdır ki küçüklerin verdikleri zararların tazmininde edâ fiilini bizzat küçükler yerine getirmezler. Bunların yerine velileri -taksirleri varsa- kendi mallarından, -

⁴⁸ Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, trc. Baha Arıkan, II, Kitabevi Yayınları, İstanbul, ts., 347.

⁴⁹ Atar, *Usûl*, 148.

⁵⁰ Abdülkadir b. Ahmed Bedrân ed-Dümî, *Nüzhetü'l-hâtır l-âtur şerhu Ravzati'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır*, I, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1984, 139.

⁵¹ et-Taftâzânî, *et-Telvîh ve't-Tavzîh*, II, 724-726; ed-Dümî, *Nüzhetü'l-hâtır*, I, 139.

taksirleri yoksa- küçüklerin mallarından tazminle ilgili meblağı öderler.⁵²

Bu bilgiler ışığında şöyle bir değerlendirmenin yapılması mümkündür: Cumhura göre küçüklük döneminde istitâat oluşmamaktadır. Ahmed b. Hanbel'e göre mümeyyiz küçük için istitâat, gerçekleşebilme imkânına sahiptir. Fakat alışma süreci gibi bir takım maslahatlar yüzünden mükellefiyet ertelenmektedir. Mu'tezile mezhebine göre ise istitâat, mümeyyiz küçük için gerçekleşmekte ve bunun sonucunda mükellefiyet de oluşmaktadır.

Küçüklerin durumuna istitâat açısından baktığımız zaman, küçüklerin söz konusu ölçütlerden mükellefin gerekli akli bünyeye sahip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda da ergenlik, akli bünyenin oluşması açısından objektif bir ölçüt olarak takdir edilmektedir.

B. Akıl Hastalığı

Akıl hastalığı, "Şâri'nin cevaz verdiği sınırların haricine çıktığını idrak edemeyecek derecede aklın kaybolması veya zaaf derecesinde bulunmasıdır."⁵³ Bir başka tanıma göre "Pek az müstesna olmak üzere, fiillerin ve sözlerin aklın çizmiş olduğu istikametinin dışına çıkmasıdır."⁵⁴

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşıldığı gibi akıl hastasının istitâati oluşmadığı için mutlak olarak mükellef olmadığı görülmektedir. Zira bu kişiler, fiili tasavvur etmek için gerekli olan akıldan tümünden yoksundurlar. Dolayısıyla akıl hastaları için ehliyet, nefsi vücûb⁵⁵ ve vücûbi edâ⁵⁶ oluşmamaktadır. Fakat Hanefiler'e göre eğer akıl hastalığı devamlılık arzetmezse kendisi için yükümlülük

⁵² ed-Dümü, *Nüzhetü'l-hâtır*, I, 138.

⁵³ Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı*, II, 322.

⁵⁴ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 437.

⁵⁵ Nefs-i vücûb, zimmetin bir fiil veya mal ile meşgul olmasını, yani mücerret farz oluşu ve sübûtu ifade etmektedir.

⁵⁶ Vücûb-i edâ, bir kişiye emredilen fiilin edâ edilmesinin vâcib olmasını ifade etmektedir.

oluşmaktadır. Çünkü bu durum kendisinde zorluk oluşturmadığı ve geçici bir özür olduğu için geçici akıl hastalığı, uyku ve bayılmaya benzetilmektedir. İhtilafı olmasına rağmen, namazlar için süresi bir günden az olan akıl hastalığı, oruç ve zekât için bir seneden az olan akıl hastalığı kısa süreli akıl hastalığıdır. Bu durumlarda, geçen ibadetlerin kaza edilmesi gerekmektedir.⁵⁷

İmam Züfer ve İmam Şâfiî'ye (ö. 158/775) göre akıl hastalığı asli (sürekli) olsun ârızı (kesintili) olsun, az olsun çok olsun vücûbi edânın düşmesine sebeptir. Akıl hastası Ramazan ayının bir kısmında akli başına gelse geçmiş oruçları kaza etmez. Çünkü akıl hastasının akli kaybolduğu ve fiili tasavvur etmesi imkânsız hale geldiği için istitâati de ortadan kalkar. İstitâat olmadığı zaman mükellefiyet de oluşmaz. Mükellefiyetin oluşmadığı durumlarda kişinin edâ ile sorumlu tutulması da mümkün değildir. Edâ sorumluluğunun bulunmadığı bir yerde kazadan bahsetmek de söz konusu değildir. Kaldı ki akıl hastasının durumu küçüğün durumundan daha da kötüdür. Çünkü küçük bazı durumlarda aklını kullanabilir, doğru kararlar alabilir. Fakat akıl hastası için böyle bir mükellefiyet söz konusu değildir. Bundan dolayı küçüğün kaza sorumluluğu olmadığına göre, akıl hastasının kaza sorumluluğunun olmaması daha kaçınılmazdır.⁵⁸

Mâlikî ve Hanbelîler'e göre gün içinde akıl hastası ayılırsa orucunu kaza eder. Akıl hastalığı bir günü aşarsa orucunu kaza etmesine gerek yoktur.⁵⁹

C. Baygınlık

Mezheplerin genel kanaati baygınlık halinde mükellefiyetin kişinin üzerinden düşeceği şeklindedir. Çünkü baygın olan kimse istitâat sahibi değildir. Bundan dolayı da kendisine mükellefiyetin

⁵⁷ et-Taftâzânî, *et-Telvîh ve't-Tavzîh*, II, 736-738; el-Kâsânî, *Bedâi'*, II, 141-142.

⁵⁸ el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 437-438; el-Cezîrî, *Kitâbu'l-fikh*, II, 487.

⁵⁹ el-Cezîrî, *Kitâbu'l-fikh*, I, 488.

yükletilmesi doğru değildir. Aksi durumda kişilere istitâat üstü teklif yüklenmiş olunur ki, bu caiz değildir.⁶⁰

V. İstitâatin Zedelenmesi

İstitâatin zedelenmesi ifadesinden kasıt, eylem sırasında istitâatin şartları başlığı altında sayılan şartlardan bir veya birkaçının insanın kapasitesini zorlayan meşakkât ve büyük bir sıkıntı ile temin edilmesidir. Yani bu durumunda kişi fiili, kuvvetinin en üst sınırını kullanarak, zoraki yerine getirir. Hasta olan birinin zorlanarak oruç tutması, bu duruma örnek gösterilebilir. Çünkü hasta olan kimsenin zorlanarak da olsa oruç tutması için bir gücü vardır. Fakat bu kişinin bünyesi bu ibadeti zorlanarak yerine getirmektedir. Bundan dolayı da “gerekli bünyenin bulunması” şartı tamamen ortadan kalkmamakta ama zedelenmiş olmaktadır. Görüldüğü gibi istitâatin zedelenmesi durumu, şartlarından birinin kalkmasına sebebiyet vermemektedir. Zorlanarak teklifi yerine getirme durumu söz konusu olmaktadır. Hâlbuki istitâatin şartlarından birinin olmaması durumunda fiilin yerine getirilmesi herhangi bir şekilde mümkün olmamakta, kişi âciz olmakta ve mükelleftiyet kişiden düşmektedir.

İstitâatin zedelendiği en sık durumların ele alınması meselenin daha somut bir şekilde takdim edilmesi açısından önem arz etmektedir.

A. Meşakkât

Meşakkât istitâatin zedelenmesine sebebiyet vermektedir. Çünkü bu durumda istitâatin şartlarından biri veya birkaçı kâmil manada gerçekleşmemekte, haliyle bu, kudretin zedelenmesine yol açmaktadır.⁶¹ Bundan dolayı Allah kullarına olan rahmetinin bir tecellisi olarak meşakkâtlere kolaylaştırmalar, ruhsatlar getirmek-

⁶⁰ ed-Dümü, *Nüzhetu'l-hâtır*, I, 142.

⁶¹ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi usûli's-Şeri'a*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl-i Selmân, II, Dâru İbn 'Affân, Hüber, 1997, 233.

tedir.⁶² Seferi olan bir kimsenin oruç tutmama ruhsatı buna örnek gösterilebilir. Çünkü seferi olan kimse, istitâatin “gerekli bünyenin bulunması, fiilin tasavvur edilebilecek bir özellikte olması, kişinin etkisine açık olması ve işin âletle yapılması durumunda âletin mevcut olması” şartlarından her birini taşımaktadır. Fakat seferdeki özel durumlardan dolayı istitâatin şartlarından olan “gerekli bünyenin bulunması” zor şartlar altında gerçekleşebilmektedir. Bundan dolayı bir istitâatsizlik neticesinde oruç mükellefiyetinin ortadan kalkması söz konusu olmamaktadır. Fakat oruç mükellefiyeti için ruhsat hükümleri geçerli kılınmaktadır. Seferde oruç tutulmayabileceği için ilk bakışta mükellefiyetin kalktığı düşüncesi akla gelse de, sonradan kazasının gerekmesi bunun bir ruhsat mahiyetinde olduğunu göstermektedir.⁶³

B. Ruhsatı Gerektiren Sebepler

Ruhsat sözlükte “kolaylık, fırsat, yumuşaklık” anlamlarına gelmektedir.⁶⁴ Fıkıh kaynakları incelendiğinde ruhsat için farklı ıstılahî tanımların yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasından şu tanım tercihe şayan olarak öne çıkmaktadır: “Kulların özürlerine bağlı olarak, kişilere bir kolaylık ve müsaade olmak üzere ikinci derecede meşru kılınan hükümdür”.⁶⁵

Ruhsatı ortaya çıkaran çeşitli sebepler bulunmaktadır. Söz konusu bu ruhsatların meydana gelmesine sebep olan amillerin karakteri konumuz açısından önem arz etmektedir. Çünkü istitâatin ortadan kalkmasıyla mükellefiyet düşmektedir. Ruhsat durumunda sorumluluğun ortadan kalkması söz konusu olmadığından, istitâatin zedelenmesinden bahsedilebilecektir. İstitâatin zedelenmesi de meşakkât, özür ve güçlükler gibi sebepler dolayısıyla söz

⁶² Bakara, 2/185; Hac, 22/78; Ahmed b. Hanbel, 5/266.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Kumaş, *Fıkıhta İstitâat Kavramı ve Tezahürleri*, 49-56.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI, 128; ez-Zebîdî, *Tâcül-'arûs* IX, 288; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûlil-fikh*, Dersaadet, İstanbul, ts., 51.

⁶⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 117; eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 372; Şemsüddin Muhammed b. Müflih el-Makdisî, *Usûlü'l-fikh*, I, thk. Fahd b. Muhammed es-Sedhân, Mektebetü'l-'abikân, Riyad, 1999, 254.

konusudur. Herhangi bir sebep dolayısıyla kişi mükellef olmaktan çıkarsa, o kişi hakkında ruhsattan söz etmek mümkün değildir. Çünkü ruhsat ancak teklifi hükümler hakkında söz konusu olur ve ruhsat için yükümlülüğün mevcudiyeti şarttır.⁶⁶ Buna göre âcizlik sebebiyle ruhsatlar getirilmiştir denilirse âcizlik sırasında yükümlülüğün mevcut olmaması nedeniyle bir çelişki meydana gelmiş olur. Bu bakış açısı doğrultusunda Âmidî'nin (ö. 631/1233) ruhsat için yaptığı "Allah'ın, haram kılıcı sebep mevcut olmasına rağmen, bir özür ve âcizlik sebebiyle mükellefin fiillerinde hafifletme ve genişletmeye gitmesi"⁶⁷ şeklindeki tanımın yerinde olmadığı kanaatini taşıyoruz. Çünkü bu tanımda âcizlik sebebiyle de ruhsatlara gidileceği ifade edilmektedir.

Ruhsatlara yukarıda zikrettiğimiz şartlar çerçevesinde baktığımız zaman yerleşmiş olan bazı ruhsatların isimlendirilmesinde bize göre problemler ortaya çıkmaktadır. Örneğin teyemmüm cumhura göre ruhsat kabul edilmektedir. Fakat kanaatimize göre suyun kullanılmasına güç yetirildiği halde hastalık gibi sebepler yüzünden teyemmüme müsaade ediliyorsa teyemmümünün ruhsat olmasından bahsedilebilir. Şayet suyun kullanılmasından âciz kalınıyorsa mükellefiyetten bahsetmek mümkün olmamaktadır. Bu durumda ruhsat hükmünden değil, âcizliğe bağlı olarak mükellefiyetin kalkmasından bahsedilebilir.⁶⁸ Fakat abdestin yerini, fakihler tarafından "halef" olarak adlandırılan ve abdest için alternatif bir hüküm mahiyetinde olan teyemmüm almaktadır. Böylece teyemmüm ikinci bir azimet hükmü olmaktadır. Böylece ortada ruhsat hükmü kalmamakta, ikinci bir azimet hükmü getirilmektedir.

⁶⁶ Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *İslâmî İlimler Metodolojisi*, I, trc. Mehmed Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, 310. (Bu bilgi 299 nolu dipnottan alınmıştır.)

⁶⁷ Seyfeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. İbrahim el-'Acûz, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 114.

⁶⁸ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir cennetü'l-münâzir* (Nüzhetü'l-hâtır içinde basılmıştır.), I, Mektebetü'l-me'ârif, Riyad, 1984, 173-174.

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda çeşitli hükümlerin söz konusu olduğu görülmektedir. Mesela, ikamet halindeyken veya hapisteyken su bulamayan kimse, İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Şâfiî'ye (ö. 204/820) göre teyemmüm alıp namaz kılar. Dolayısıyla bu iki imama göre ikamet halindeyken kişinin istitâati zedelenmekte ve ruhsat hüküm olarak teyemmüm geçerli olmaktadır. Ebû Hanife'den (ö. 150/767) gelen bir rivayete ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre ise bu kişinin teyemmüm etmesi caiz değildir. Çünkü onlara göre teyemmüm hastalık ve seferde geçerlidir. Burada böyle bir durum söz konusu değildir.⁶⁹ Haliyle bu iki imama göre ikamet halinde istitâatin ortadan kalkması veya zedelenmesi söz konusu olmamaktadır.

Abdest almak için su ve daha sonra teyemmüm etmek için toprak bulamayan; İmam Şâfiî'nin son görüşüne göre abdest ve teyemmüm almadan namaz kılar. Daha sonra imkân bulduğu zaman bu namazı kaza eder.⁷⁰ Ebû Hanife'ye göre bu kimse istitâat sahibi olmadığı için namaz kılamaz. Fakat daha sonra kılmadığı bu namazı kaza eder. Ona göre bu bir ibadettir ve ibadetlerde kaza düşmez. Ebû Yusuf ile İmam Muhammed'e göre ise kıraat yapmadan namaz hareketlerini yapar ve daha sonra imkân bulunca namazı kaza eder. Çünkü vaktin hakkı, abdest veya teyemmüm ile içinde namazın eda edilmesidir. Bu şekilde eda edilmeyen namazın, vakit çıkmışsa abdestli olarak kaza edilmesi gerekir.⁷¹ Ahmed b. Hanbel'e göre ise bu hal üzere namaz kılar ve daha sonra bu namazı kaza veya iade etmez.⁷² İmam Mâlik'e göre ise bu kimse ne namazını kılar ne de kaza eder. Çünkü bu kimse taharette istitâat

⁶⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Umm*, thk. Muhammed Metrucî, I, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1993, 116; el-Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 30; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts., 234.

⁷⁰ eş-Şâfiî, *el-Umm*, I, 116; Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb fî fihî'l-İmâm eş-Şâfiî*, I, Dâru'l-fikr, Beyrut, ts., 71; Şemseddîn Muhammed b. Ebi'l-Abbâs er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, I, Dâru'l-fikr li't-tibâ'a, 1984, 317.

⁷¹ Muzafferuddin Ahmed b. Ali İbnü's-Sâ'âtî, *Macme'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, Dâru'l-fikri'l-ilmîyye, Beyrut, 2005, 87.

⁷² İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 251.

sahibi olmamıştır. Hayızlı kadına namaz farz olmadığı gibi bu kimseye de namaz farz değildir. Bundan dolayı da namazını kaza etmesi gerekmez.⁷³ Hz. Peygamber'in "Bir iş ile emredildiğiniz zaman istitâatiniz ölçüsünde onu yerine getiriniz."⁷⁴ hadisini de delil olarak kullanmaktadır. Görüldüğü gibi İmam Mâlik'in görüşü, istitâat nazariyesi ile örtüşmektedir. İstitâatin şartlarından "âlet hükmünde olan suyun bulunmaması" sebebiyle âcizlik oluşmakta, dolayısıyla sorumluluk da kalkmaktadır. Diğer İmamların vardıkları sonuçlar ise, diğer konularda da olduğu gibi ihtiyat ölçüleri çerçevesinde gerçekleşmektedir.

C. Zarûret

Kulların istitâatleri ile sıkı bağlantı arzetyekte olan⁷⁵ zarûret sadece kişilerin istitâatlerinin kalkması sebebiyle oluşmamakta, aynı zamanda bu konuma indirgenebilen ihtiyaçlar sebebiyle de oluşmaktadır.⁷⁶ İstitâatin kalkması sonucunda meydana gelen zarûretlerde, doğal olarak kişinin istitâati yok olmakta ve sorumluluk kalkmaktadır. İhtiyaç sebebiyle oluşan zarûretlerde ise istitâatin kalkması söz konusu olmamaktadır. Bundan dolayı da sorumlulukta sadece hafifletmelere gidilmektedir.

Âlimler arasında bu bağlamda tartışılan diğer konu da zarûret dolayısıyla haram olan hükmün haramlık vasfının değişip değişmeyeceğidir. Bu konuya istitâat açısından yaklaşan İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Kurtubî (ö. 671/1273) olmuştur. Onlara göre zarûret halinde kişi âciz yani istitâatsiz durumda bulunduğu için bütün haramların haramlık vasıfları kalkmakta ve yiyecekler mubah hale gelmekte, böylece mutlak ibaha hükmü oluşmaktadır.

⁷³ Ebu'l-Berekât Ahmed ed-Derdîr, *eş-Şerhu'l-kebir*, thk. Muhammed ĞAlîş, I, Dâru'l-fikr, Beyrut, ts., 162.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/258; el-Buhârî, "*İtisâm*", 2; Müslim, "*Hac*", 412; en-Nesâî, "*Menâsik*", 1; İbn Mâce, "*Mukaddime*", 1.

⁷⁵ Vehbe Zühaylî, *Nazariyyetü'z-zarûreti's-şer'iyye*, Müessesetür'r-risâle, Beyrut, 1982, 68.

⁷⁶ Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm şerhü Mecelleti'l-ahkâm*, I, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 38.

Mutlak ibaha durumunda da kişi zarûret anında dilediği kadar yiyebilmektedir. Fakat günahın kaldırılması durumunda ancak zarûret miktarınca yiyebilmektedir.⁷⁷

SONUÇ

Ameli sorumlulukta akılla kavranabilen birtakım ölçütlerin tespiti için istitâat önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bir kavram olarak bakıldığı zaman istitâat “Kişinin bir fiili gerçekleştirmesini önleyen engellerden uzak olması ve fiili gerçekleştirecek organlarının sağlıklı olup organizmasında o fiile ilişkin yeteneğinin bulunması” anlamına gelen bir terimdir.

Farklı alanlardaki neticeleri sebebiyle istitâat, çeşitli taksimlere tabi tutulmaktadır. Bu açıdan, emredilen işin kolayca yapılıp yapılamaması bakımından istitâat, istitât-i müyessire ve mümekkin olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu taksimin neticeleri, zengin iken kendisine zekât farziyeti tahakkuk ettikten sonra, malın telef olması sebebiyle fakir düşen kimseden zekât mükellefiyetinin düşmesi gibi mali mükellefiyetlerde ortaya çıkmaktadır. Başkasına ihtiyaç duyup duymaması bakımından da istitâat, istitâat bi'n-nefs ve bi'l-gayr olarak taksim edilmektedir. Bunun neticeleri de ancak başkasının yardımı ile bir mükellefiyeti yerine getirebilecek kişinin mükellef olup olmayacağına karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda sadece Ebû Hanife, minnet altında kalarak başkasının yardımı ile bir işi ifa edebilen kişinin mükellef olmadığını ifade etmektedir. Gerçekleşme zamanına göre istitâat, sahih ve hakiki istitâat diye ikiye ayrılmakta ve daha çok kelam ilminin bir konusu olarak mesele ele alınmaktadır. Gerçekleştiği mahalle göre de istitâat; mâli, bedeni, emni ve şerî istitâat şeklinde taksim edilmekte ve her biriyle ilgili farklı hükümler söz konusu olmaktadır.

Çalışmamızın ana fikrini oluşturan ameli sorumluluktaki nesnel ölçütler ise dört maddede tespit edilmiştir: Mükellefin, yüküm-

⁷⁷ Muhammed Ali es-Sâbüni, *Tefsîru âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, I, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, 117.

lülüğü yerine getirebilecek ölçüde akıl ve beden sağlığına sahip olması, fiilin, mükellef tarafından tasavvur edilebilecek bir mahiyette olması, mükellefin, teklif edildiği emri kendi iradesiyle yerine getirebilecek durumda olması ve yapılacak iş âletle yapılan bir iş ise âletin bulunması özellikleridir. İşte bu dört özellikten birisi kişide mevcut değilse kişi mükellef olmamaktadır. Ergenlik çağına ulaşmamış olan küçükler, akıl hastaları bunun örnekleri arasında yer almaktadır. Bu dört özelliğin tümünün bulunmasına rağmen, bu özelliklerin büyük bir meşakkat ile sağlanması durumunda istitâatin zedelenmesinden bahsedilebilmektedir. Meşakkât, ruhsatı gerektiren durumlar ve ihtiyaç düzeyinde olan zaruretler bu bağlamda değerlendirilmektedir. Bu durumda da sorumlulukta bir takım kolaylaştırmalar getirilmekte, bu da ruhsat gibi kolaylaştırmalarda karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamız süresince İslam hukukunda amelî sorumlulukta istitâatin dikkate alınarak hükümlerin vaz' edildiğini, fıkıh âlimlerinin de buna dikkat ettikleri, özellikle bu konuda Mâlikî mezhebinin daha ön plana çıktığı müşahede edilmiştir. Ayrıca fıkıh âlimlerinin özellikle ibadetlerde ihtiyat gereği, istitâatin oluşmamasına rağmen sorumluluğun düşmeyeceğini ifade ettikleri görülmüştür.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- AHMED b. HANBEL, Ahmed Muhammed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, I-VI, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- ALÎ HAYDAR (1334/1915), *Dürrerü'l-hükkâm şerhü Mecelleti'l-ahkâm*, Arapça'ya trc. Fehmi el-Hüseynî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

- ÂMÎDÎ, Seyfeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. İbrahim el-'Acûz, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- ATAR, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, 3. Baskı, İFAV Yayınları Nr. 24, İstanbul, 1996.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1391/1971), *Hukuki İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1967.
- BUHÂRÎ, Abdülaziz b. Ahmed (730/1330), *Keşfu'l-esrâr 'an Usûli Fahru'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tesim Billâh el-Bağdâdî, I-IV, 2. Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1994.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/869), *el-Cami'ü's-sahîh*, I-VIII, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- BUHÛTÎ, Mansûr b. Yunus (1052/1641), *Keşşâfü'l-kinâ' 'an metni'l-iknâ'*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan İsmail, I-VI, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- CEZÎRÎ, Abdurrahman b. Muhammed İvâd (1360/1941), *Kitâbu'l-fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.
- CÛRCÂNÎ, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (816-1413), *Kitâbü't-ta'rifât*, thk. Abdülmün'im el-Hefenî, Dâru'r-Reşâd, Kahire, ts.
- CÛVEYNÎ, Ebu'l-Me'âlî İmâmu'l-Haremeyn Rükneddin (478/1085), *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdul'azîm Mahmud ed-Dîb, 3. Baskı, Dâru'l-Vefa', Devha, 1992.
- _____, *Kitâbu't-telhis fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cûlim en-Nebâli-Şebbîr Ahmed el-'Amrî, I-II, 1. Baskı, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye ve Mektebetü Dâri'l-Bâz, Beyrut, 1996(et-Telhis).
- DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (255/869), *ed-Dârîmî*, I-II, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- DÛMÎ, Abdülkadir b. Ahmed Bedrân ed-Dımaşkı (620/1223), *Nüzhetü'l-hâtiri'l-'âtr şerhu Ravzati'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır*, I-II, 2. Baskı, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1984.

- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdi (275-889), *es-Sünen*, I-V, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnün, İstanbul, 1992.
- EBU'L-BEKÂ, Eyyub b. Musa el-Hüseyni (1095/1687), *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısırî, Müessesetü'r-Risâle, Suriye, 1993.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam ve diğerleri, I-X, Azim Dağıtım, İstanbul, ts.
- EMİR PÂDİŞÂH, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî (987/1579), *Teysîrû't-Tahrîr*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2003.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, I-II, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 1990.
- FİRÛZÂBÂDÎ, Ebû İshak İbrahim b. Ali (476/1083), *el-Mühezzeb fî fikhî'l-İmam eş-Şâfi'i*, nşr. Zekeriyya 'Umeyrât, I-III, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- FİRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yakub (817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*, I-IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1991.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Aşkar, 1. Baskı, I-II, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut, 1997.
- HALLÂF, Abdulvehhab, *İlmu usûli'l-fikh ve hulâsetü't-teşri'il-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Mısır, 1996.
- HANBELÎ, Şakir, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmiyye*, Güven Matbaacılık, İstanbul, ts.
- HEYET, *el-Mevsû'atü'l-fikhuyye*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 4. Baskı, Dâru Safve, Kuveyt, 1993.

- İBN EMÎR EL-HÂC, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed (879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr şerhü't-Tahrîr*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İBN FÂRÎS, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya (395/1004), *Mu'cemu'l-mekâyis fi'l-luğa*, thk. Şihabuddin Ebû 'Amr, 1. Baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (465/1063), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmud Hâmid Osman, I-VIII, 1. Baskı, Dâru'l-Hadis, Beyrut, 1998.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaaffakuddin Abdullah (620/1233), *Ravzatü'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır* (ed-Dûmî, Nüzhetü'l-hâtır içinde), I-II, 2. Baskı, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1984.
- _____, *el-Muğnî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (273/887), *es-Sünen*, I-II, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, 2000.
- İBN MÜFLİH, Şemsüddin Muhammed el-Makdisî (763/1362), *Usûlü'l-fikh*, thk. Fahd b. Muhammed es-Sedhân, I-IV, 1. Baskı, Mektebetü'l-'Abikân, Riyad, 1999.
- İBN RECEB, Ebu'l-Ferec Zeyneddin Abdurrahman (795/1393), *el-Kavâ'id fi fikhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İBN RÜŞD el-CEDD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (520/1126), *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâilî'l-müstahrece*, thk. Muhammed Haccî, I-XX, 2. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hafîd (595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 1. Baskı, thk. Mâcid el-Hamevî, Dâru İbni Hazm, Beyrut, 1995.

İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemaleddin Muhammed b. Abdulvâhid (861/1457), *et-Tahrîr fî usûli'l-fikhi'l-câmi' beyne istilâheyi'l-Hanefiyye ve'ş-Şâfi'yye*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

_____, *Serhu Fethu'l-kadîr ve Fethu'l-kadîr*, thk. Abdurrezzâk Gâlib el-Mehdî, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb (502/1108), *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnan Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1997.

İSNEVÎ, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdurrahim b. Hasan (772/1370), *Nihâyetü's-sûl fî Şerhi Minhâci'l-usûl*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

KARÂFÎ, Şihâbuddin Ahmed b. İdris (684/1285), *ez-Zehîre*, thk. Muhammed Haccî, I-XIV, 1. Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.

KÂSÂNÎ, 'Alâeddin Ebû Bekir b. Mesûd (587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fî tertibi's-Şerâi'*, thk. Muhammed Halebî, I-VII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2000.

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1985.

MAKDÎSÎ, Bahauddin Abdurrahman b. İbrahim (624/1226), *el-Udde Şerhu'l-Umde*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1995.

MÂLİK b. ENES, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (179/795), *el-Muvatta'*, I-II, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.

MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (333-944), *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, Ankara, 2003.

MERĞİNÂNÎ, Burhâneddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir (593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Adnan Derviş, Şirketü Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, Beyrut, ts.

- MEVSİLÎ, Abdullah b. Muhammed b. Mevdûd (683/1284), *Kitâbu'l-ihitiyâr li-ta'îli'l-Muhtar*, thk. Halid Abdurrahman el-'Akk, I-V, 1. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998(el-İhtiyâr).
- MUSTAFA, İbrahim ve diğerleri, *el-Mu'cemu'l-vesît*, I-II, Çağrı Yayınları Nr. 23, İstanbul, 1996.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccac (261/875), *es-Sahîh*, I-V, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şu'ayb (303/915), *es-Sünen*, I-VIII, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Yahya b. Şeref (676/1277), *Kitâbu'l-mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necib el-Muti'î, I-XXIII, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1995(el-Mecmu').
- REİSOĞLU, Safa, *Borçlar Hukuku*, 14. Baskı, Beta Basım Yayın Dağıtım Nr. 583, İstanbul, 2000.
- SÂBÛNÎ, Nureddin (580/1184), *Mâtüridiyye Akaidi*, trc. Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2000.
- SAVA PAŞA, *İslâm Hukuku Nazariyâtı Hakkında Bir Etüd*, trc. Baha Arıkan, I-II, Kitabevi Yayınları Nr. 17, İstanbul, ts.
- SELKİNÎ, İbrahim Muhammed, *el-Müyesser fî usûli'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır/Dâru'l-Fikr, Beyrut/Dımaşk, 1996.
- SERAHSÎ, Şemsüleimme (483/1091), *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1986.
- _____, *Usûlü's-Serahsi*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1973.
- SEYYİD BEY (1343/1924), *Usûlü Fıkıh Dersleri*, Matbaa-i Hukukiyye, İstanbul, 1910.
- ŞA'BÂN, Zekiyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 3. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 1999.

- ŞÂFİÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (204/820), *el-Umm*, thk. Muhammed Metrucî, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- _____, *er-Risâle*, trc. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, TDV Yayınları Nr. 216, Ankara, 1996.
- ŞA'RÂNÎ, Abdulvehhâb (973/1565), *Kitabu'l-mizân*, thk. Abdurrahman 'Umeyra, 1. Baskı, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1989.
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed (790-1388), *el-Muvâfakât fî usûli's-Şer'â*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âli Selmân, I-IV, Dâru İbn 'Affân, Hüber, 1997.
- _____, *İslâmî İlimler Metodolojisi*, trc. Mehmed Erdoğan, I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (1250/1834), *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmail, 1. Baskı, I-II, Dâru'l-Kütübî, Kahire, 1992.
- ŞİRBİNÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed(977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, yy., ts.
- TAFTÂZÂNÎ, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer (792/1390), *et-Telvîh ve't-Tavzîh*, I-II, Mektebi Sanâyi' Matbaası, İstanbul, 1310/1892.
- _____, *Serhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman 'Umeyrâ, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1989.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali(1158/1745), *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn* (Ahmed Hasan'ın Hâşiyesi ile basılmıştır.), 1. Baskı, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892), *es-Sünen*, I-V, 2. Baskı, Çağrı Yayınları-Dârı Sahnûn, İstanbul, 1992.
- WENSINCK, A.J (1358/1939), *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*, I-VII, Mektebetü Brill, Leiden, 1936-1969.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "İstitâat", *DİA*, c.23, İstanbul, 2001, s.399.

- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaẓâ el-Hüseyinî (1205/1790), *Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs*, thk. Ali Şirî, I-XX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994.
- ZERKEŞÎ, Bedreddin Muhammed b. Bahâdır (794/1392), *el-Bahru'l-muhît*, thk. Abdulkadir Abdullah el-Ânî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1992.
- ZEYDÂN, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Dersaadet, İstanbul, ts.
- _____, *el-Medhal li-dirâseti's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dersaadet, İstanbul, ts.
- ZÜHAYLÎ, Vehbe, *el-Fihu'l-İslâmî ve edilletühü*, 4. Baskı, Dâru'l-Fikr Nr. 250, Dımaşk, 1997.
- _____, *Nazariyyetü'z-zarûreti's-şer'iiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982.